

- <sup>30</sup> Там само. – Спр.8021. – Арк.22.  
<sup>31</sup> Там само. – Спр.6256. – Арк.1 зв.  
<sup>32</sup> Там само. – Спр.5413. – Арк.6.  
<sup>33</sup> Там само. – Спр.6261. – Арк.2.  
<sup>34</sup> Там само. – Арк.4.  
<sup>35</sup> Там само. – Спр.7819. – Арк.5.  
<sup>36</sup> Измаил Бессарабской губернии // Церковь: Старообрядческий церковно-общественный журнал. – 1908. – №41. – С.1270.  
<sup>37</sup> Грекулов Е.Ф. Православная инквизиция в России. – Москва, 1964. – С.69; Стенографический отчет Государственной думы. 3-й созыв, 2-я сессия, заседание 13 мая 1909 г. «Союзники» – члены шовинистичного «Союзу російського народу».  
<sup>38</sup> Див.: Собрание постановлений по части раскола. – Лондон, 1863. – Т.1. – Вып.1. – 466 с.  
<sup>39</sup> НАРМ. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.7638. – Арк.1.  
<sup>40</sup> Там само. – Спр.8525. – Арк.5.  
<sup>41</sup> Там само. – Спр.8558. – Арк.15.  
<sup>42</sup> Там само. – Спр.9033. – Арк.1.  
<sup>43</sup> Там само. – Спр.9382. – Арк.2.

*This article has secret ways of movement of Russian Old Believers of the central regions of Russia in Bessarabia, Moldova and Romania, the role of religious and anti protest before and after the abolition of serfdom in the Empire, and the measures that they used the Russian government to stop the fast migrations of Old Believers abroad. Explores the nature of the relationship of the Old believers of border areas, their lives after the founding Bilokrynyts'ka church hierarchy, Lypovans part in revolutionary and social activities.*

Т.С.Вінцовський, О.Є.Музичко\*

#### ІВАН ЛУЦЕНКО В УКРАЇНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ РУСІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті досліджено біографію та суспільно-політичні погляди одного з представників українського національного руху кінця ХІХ – початку ХХ ст. Івана Митрофановича Луценка (1863–1919 рр.). Уперше в історіографії його біографію реконструйовано на великій джерельній базі, що включає опубліковані та архівні матеріали. Розглянуто також етапи біографії І.Луценка, його невідомі публікації, взаємини з однодумцями тощо.

Особливістю національних рухів, і українського зокрема, є наявність провідників, які не лише втілюють настрої, ментальні засади певного народу, а й активно формують їх. Тому закономірно, що вітчизняна історіографія завжди приділяла увагу не лише загальним тенденціям українського національного руху, а також особистісному чиннику в розвитку останнього. На сьогодні докладно висвітлено життєвий шлях його найяскравіших діячів. Біографії більш скромних персонажів потребують подальшого ретельного дослідження, а часом і просто повернення із забуття. Зокрема слід приділити велику увагу діячам, що представляли провінційні осередки української громади. Це дозволить ретельніше дослідити важливе питання про регіональну специфіку національного руху.

\* Вінцовський Тарас Степанович – канд. іст. наук, доцент кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І.Мечникова; Музичко Олександр Євгенович – канд. іст. наук, доцент кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І.Мечникова.

Метою цієї статті є висвітлення основних етапів біографії одного з яскравих представників українського національного руху кінця XIX – початку XX ст. Івана Митрофановича Луценка, життя котрого здебільшого пов'язане з Одещиною. На сьогодні історіографічний доробок щодо громадської діяльності останнього обмежується публіцистичними статтями, короткими замітками у довідкових виданнях та лапідарними згадками в наукових розвідках, присвячених окресленій проблемі<sup>1</sup>. Більш плідно відповідний аспект його біографії вивчали історики медицини, зокрема гомеопатії<sup>2</sup>. Однак деякі з них, навіть у статті, присвяченій українському патріоту, не утрималися від спокуси по-блюзнірськи пересмикнути українську мову<sup>3</sup>. Інші майже «не помітили» головний імператив життя І.Луценка – служіння не просто «народу» чи «населенню», а саме українському. З іншого боку, україноцентричні автори віддають перевагу «лакованому» образу І.Луценка, оминаючи гострі кути його взаємин з однодумцями. Деякі з них не уникнули фактичних помилок чи невірного прочитання історичних джерел.

У запропонованій статті біографію І.Луценка вперше досліджено на базі широкого кола архівних й опублікованих матеріалів. До першої групи джерел належать статті, виступи, інтерв'ю і його листи, здебільшого суспільно-політичного характеру. Вони дозволяють «почути голос» самого І.Луценка, скласти більш-менш повне уявлення про його індивідуальність. До другої – актові матеріали (звіти, ділове листування тощо), які ілюструють громадську діяльність політика. До третьої групи – джерела мемуарного характеру (щоденники, спогади), що містять унікальні свідчення про непересічну постать нашого героя, його взаємини із сучасниками.

І.Луценко народився на Полтавщині, у селі Кейбалівка Пирятинського повіту (тепер – району) 23 лютого (7 березня – за н.с.) 1863 р. Він був єдиною дитиною канцелярського службовця, дворянина Митрофана Йосиповича та Ганни Йосипівни (доньки фельдшера)<sup>4</sup>. Про «доодеський» етап біографії Івана Митрофановича відомо дуже мало. В одній із своїх праць І.Луценко згадував, що його родина у 1870-ті рр. жила на Полтавщині<sup>5</sup>. Є.Чикаленко зазначав, що він навчався в гімназії у місті Лубни. Там само вчилася його дружина (з 1886 р.) Марія – донька унтер-офіцера П.А.Подпалова, за висловом останнього, «лубенська козачка»<sup>6</sup>. Наприкінці 1880-х – на початку 1890-х рр. у подружжя народилися доньки Анастасія й Іфігенія і син Ізмаїл. Протягом 1882–1886 рр. І.Луценко пройшов курс навчання на природничому факультеті Санкт-Петербурзького університету, а у 1887–1891 рр. – в імператорській Військово-медичній академії. Після служби лікарем в армійських частинах він захистив у 1893 р. докторську дисертацію на тему «К учению о куриной слепоте». Тоді ж Іван Митрофанович поступив на службу в Одеський військовий округ лікарем. З 1893 р. він став дійсним членом «Общества одесских врачей». Квартира І.Луценка по вулиці Херсонській (тепер Пастера), 52 на початку XX ст. перетворилася на важливий осередок діяльності української громади.

Авторитет та популярність не лише в Одесі, а й за її межами він здобув передусім завдяки виконанню своїх професійних обов'язків. У себе вдома Іван Митрофанович влаштував кабінет і став вільнопрактикуючим лікарем. І.Луценко захопився гомеопатією та очолив одеських лікарів з цієї спеціальності<sup>7</sup>. 12 січня 1898 р. було ухвалено статут Одеського товариства послідовників гомеопатії, секретарем і скарбником котрого став Іван Митрофанович. Через п'ять років розпочалося видання переведеного з Харкова до Одеси щомісячника «Вестник гомеопатической медицины», редагування якого він узяв на себе. І.Луценко щотижня лікував хворих в амбулаторії по вулиці Степовій. Товариство влаштовувало публічні збори, де виголошувалися наукові доповіді (з 69, що пролунали за 5 років, 59 написав І.Луценко). У 1913 р. він узяв участь у I-му загально-

російському з'їзді гомеопатів<sup>8</sup>. Численні статті Івана Митрофановича з актуальних проблем медичної науки впродовж 1895–1897 рр. друкувалися в петербурзьких виданнях, насамперед у журналі «Врач-гомеопат»<sup>9</sup>. Одну статтю на лікарську тематику І.Луценко надрукував українською мовою у львівському виданні «Літературно-науковий вістник»<sup>10</sup>.

Відвідавши Одесу наприкінці XIX ст., Є.Чикаленко був вражений різноманітністю інтересів Івана Митрофановича. В коло їх входили математика, спіритизм, есперанто. Додамо від себе – й вегетаріанство<sup>11</sup>. Є.Чикаленко не був у захопленні від такої різноманітності інтересів свого нового знайомого. Він зауважив, що «всі оці захоплювання Луценка робили його якимсь невиразним, людиною з туманним світоглядом і з несподіваним способом думання». Свою думку підкріпив посиланням на характеристику, котру дав Івану Митрофановичу І.Карпенко-Карий: «Л. нагадує мені лист паперу, густо записаний вздовж і впоперек, який почнеш читати з великим інтересом, Але, не змігши нічого розібрати через отаке писання, візьмеш та й покинеш»<sup>12</sup>. Тому не дивно, що шлях одеського лікаря до українського національного руху був доволі звивистим. Можливо, якщо б не спілкування зі Л.Смоленським, М.Комаровим та Є.Чикаленком, а також читання літератури, він так і залишився б на позиціях «вселюдськості». Безумовно, важливим чинником формування українського національного світогляду І. Луценка було його знайомство з видатними вітчизняними діячами культури. Зокрема під час перебування в Одесі на початку XX ст. вже важко хворого І.Франка Іван Митрофанович опікувався ним як лікар<sup>13</sup>.

Перехід його на українські позиції аж ніяк не був поверховим. С.Шелухин писав, що «І.Луценко лікарською практикою перед війною заробляв коло 10 000 руб., із яких проживав коло 2000 руб., а решту витрачав на українські справи»<sup>14</sup>. Діяльність Івана Митрофановича припала на період дедалі активнішої політизації вітчизняного національного руху. В перші роки XX ст. він узяв участь у роботі Загальної безпартійної української організації в Києві як представник від Одеси<sup>15</sup>. Із заснуванням у 1902 р. Української народної партії (лідер – М.Міхновський) він очолив її одеський осередок, згодом став членом «Братства самостійників»<sup>16</sup>. Під час революції 1905 р. І.Луценко був обраний до Ради робітничих депутатів від Української радикально-демократичної партії<sup>17</sup>. Наприкінці того року українці Одеси вперше провели два численні мітинги, заявивши про свої національні вимоги. Організатором обох та головуючим на них був І.Луценко. До того ж він виступив з промовою, в якій розкрив значення царського маніфесту для українців. Хід мітингів було детально висвітлено на сторінках українських газет «Народня справа» й «Народное дело», редактором котрих був Іван Митрофанович. Однак його заклики, а також С.Шелухина і Д.Сигаревича до єднання були сприйняті не всіма учасниками мітингів. Частина з них (переважно більшовики) зірвали його роботу. Це дало всі підстави І.Луценку обвинуватити російську соціал-демократію у ворожості до українського національного руху<sup>18</sup>.

Полковник армії УНР, заступник голови Українського генерального військового комітету, член УПСР В.Кедровський згадував, що у 1906 р. у Херсоні І.Луценко, виступаючи перед молодіжною аудиторією, говорив чудовою українською літературною мовою, що було неймовірним явищем, без пафосу, по-професорськи, чим приваблював присутніх. І вже тоді політик належав до тих нечисленних патріотів, «які вважали, що українська інтелігенція замало працює на політичній ниві, а всю свою увагу присвячує культурній та науковій праці. На його думку, праця на національно-політичному ґрунті не менш корисна для поневоленого народу, ніж праця культурна»<sup>19</sup>.

Саме участь у роботі низки українських культурницьких товариств була найяскравішою сторінкою громадської діяльності І.Луценка до 1917 р. Протя-

гом 1906–1909 рр. в Одесі завдяки зусиллям М.Комарова, І.Липи, С.Шелухина, А.Ніковського, І.Луценка й інших розгорнула діяльність «Просвіта». Головними напрямками участі останнього у ній стало адміністрування та читання лекцій. Іван Митрофанович був членом правління («виділу»), скарбником, головою хорової секції, членом літературно-наукової комісії. Його донька Анастасія завідувала буфетом «Просвіти», утримуючи його власним коштом<sup>20</sup>. У червні 1906 р. під головуванням І.Луценка відбулося засідання «останньої», на котрому було вирішено заснувати в Одесі українську гімназію і виставку, що ознайомлювала б відвідувачів з побутом народу<sup>21</sup>. Іван Митрофанович належав до числа найактивніших лекторів, хоча й поступався за кількістю прочитаних доповідей М.Комарову та С.Шелухину. За роки існування «Просвіти», згідно з її друкованими звітами, І.Луценко прочитав 11 лекцій<sup>22</sup>. Архівні джерела повідомляють ще про декілька його доповідей<sup>23</sup>. Тематика їх була дуже різноманітною, як й інтереси лектора: медицина, психологія, релігія, політекономія, мовознавство, історія. Прикладом неординарного підходу його до вибору й розкриття тем є брошура «Психічна енергія і проблема читання думок», видана на основі декількох прочитаних лекцій<sup>24</sup>. Автор закликав усіх охочих осіб долучитися до дискусії щодо малодосліджених проблем науки, поважати чужу думку, якою б парадоксальною вона не здавалася на перший погляд. Віддавши перевагу ідеї про можливість читання думок іншої людини, Іван Митрофанович у підсумку зробив висновки етичного та морального плану. Він наголошував, що, оскільки думки матеріалізуються, то від усіх людей залежить, наскільки швидко наблизиться «царство правди», тому слід дбати про чистоту думок, а не лише справ. І.Луценко висловив важливий імператив: «Беручи участь у громадській роботі, не забуваймо про моральний бік»<sup>25</sup>.

Просвітницька діяльність Івана Митрофановича виходила поза межі суто українських організацій. Як член «Просвіти» він налагодив дружні стосунки з товариством «Дім польський». Один із його діячів згадував у 1916 р., що під час відкриття цієї організації І.Луценко виголосив вітальну промову, в якій зокрема зазначив: «Браття поляки, най Дім Польський широко розкине своє велике культурне діло, яке собі він замірив»<sup>26</sup>. У 1905 р. як гість він взяв участь у двох важливих засіданнях історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті, де обговорювались історична схема М.Грушевського й шляхи розвитку української культури<sup>27</sup>. У 1907 р. І.Луценко читав лекції з медицини у народній аудиторії в Одесі, що були організовані Слов'янським благочинним товариством Кирила і Мефодія<sup>28</sup>. У 1911 р. Іван Митрофанович уже входив до числа дійсних членів цього останнього<sup>29</sup>.

Однак російсько-панславистський характер товариства входив у суперечність з настроями деяких його національно орієнтованих представників. Тому в 1909 р. І.Луценко та С.Шелухин разом із частиною інших членів організації (здебільшого сербами й болгарами) взяли участь у заснуванні нового товариства «Єднання слов'ян». Статут його передбачав сприяння зближенню слов'янських народів на основі повної поваги і визнання індивідуальних особливостей кожної національності. Однак, за вимогою урядовців, цей пункт був скасований, а слова «слов'янських народностей» замінені на «слов'ян». В 1910 р. Іван Митрофанович як делегат від товариства їздив на слов'янський з'їзд у Софію. Проте згодом воно було закрито. Однією з головних причин було те, що серед членів організації перебували І.Луценко та С.Шелухин<sup>30</sup>.

Свої ідеї Іван Митрофанович висловлював не лише на мітингах, у лекціях й інтерв'ю, а і в статтях. Так, у 1907 р. на сторінках новозаснованого в Одесі ліберального журналу «Отечественные записки» він надрукував статтю «Наша просвіта». І.Луценко наголошував, що питання обов'язкової загальнонародної початкової освіти є особливо гострим для українців, котрі в складі Росії, починаю-

чи із середини XVII ст., були відкинуті назад у своєму культурному розвитку. Вчений зазначав, що загальноросійська освіта є непридатною для українців, які слабо розуміють «панську мову». Він покладав надію на розв'язання цього в III Державній думі<sup>31</sup>. Але подальші події показали марність цих сподівань. Українці й надалі мусили боротися за свої національні права лише власними силами.

Діячі «Просвіти», серед них і І.Луценко, постійно перебували під підозрою царської влади. За ним, його дружиною та донькою було встановлено постійний нагляд<sup>32</sup>. Зрештою, в 1909 р. «Просвіту» було заборонено. Іван Митрофанович продовжив діяльність у наступнику останньої – одеському «Українському клубі». Він був головою його ради і членом хорової комісії<sup>33</sup>. Складні умови існування, розбіжності в питаннях стратегії й тактики подальшої боротьби за національні права вплинули на особисті стосунки членів української громади Одеси. Перший тривожний дзвоник пролунав на початку 1906 р. відразу після проведення мітингів. Частина українських студентів оголосила про свій вихід із «Просвіти», обвинувативши її керівництво у шовінізмі. На їхню думку, ця організація мала бути суто народницькою подібно до соціал-демократичних гуртків<sup>34</sup>. Від імені правління «Просвіти» опонентам відповів І.Луценко. Його позиція щодо її ідеології була однозначною: «Українці мають право на свої національні організації, як і інші народи. Відсутність їх призводить до незахищеності культури»<sup>35</sup>.

На початку 1909 р. громадівці розсварилися з приводу ставлення до київської газети «Рада», котру видавав Є.Чикаленко. І.Луценко та С.Шелухин вважали, що остання має недостатньо яскравий проукраїнський напрям, робить реверанси у бік євреїв. Позитивно налаштованим щодо неї був М.Комаров і деякі його прибічники. У листопаді 1909 р. Є.Чикаленко у своєму «Щоденнику» занотував, що громадівці остаточно пересварилися між собою: «Шелухин та Луценко страшенно лають Комара, а особливо Ф.Г.Шульгу, кажуть, що він «почотний кадет», з яким ніякої української справи робити не можна»<sup>36</sup>. Повідомлення Є.Чикаленка повністю підтверджує лист Івана Митрофановича до М.Комарова від 19 червня 1910 р. І.Луценко повідомляв свого опонента про остаточний розрив стосунків, висловлюючи незгоду з його авторитарними методами керівництва громадою, поміркованою тактикою. Однак характерно, що насамкінець він усе ж таки стверджував, що «краще розійтися і *будемо робити для спільного діла кожний по своїй вдачі*» (виділено нами – Т.В., О.М.)<sup>37</sup>. Інтереси справи все ж таки примусили І.Луценка й надалі співпрацювати з М.Комаровим. У 1911 р. він знову включився до роботи «Українського клубу» як голова ради старшини та лектор<sup>38</sup>.

В.Кедровський твердив, що Іван Митрофанович за своїми переконаннями наближався до кадетів<sup>39</sup>. Але наведені дані не підтверджують цю думку. Світогляд І.Луценка був ближчим до світогляду М.Міхновського і Д.Донцова. Щоправда, в інтерв'ю одній із російськомовних одеських газет він спростовував обвинувачення у сепаратистських задумах. Однак, напевно, ці вислови були зумовлені тактичними міркуваннями<sup>40</sup>.

Із початком Першої світової війни І.Луценко був мобілізований до армії й як лікар працював в одеському шпиталі. Змушений одягнути військову уніформу, він чи не вперше відчув незнаний раніше потяг до звитяг минулого, та особливо козацтва, що незабаром стане чи не найголовнішою турботою його життя. Як згадував В.Кедровський, Іван Митрофанович не раз, посміхаючись, проорочив: «А що? Хіба не козак? Поки не одягнув на себе уніформи, то й не відчував, що в моїх жилах тече козацька кров. А, може, таки, дійсно, прийдеться скоро козакувати. Адже війна скінчиться якщо не революцією, то такими реформами, після яких і українська справа піде горою»<sup>41</sup>. На той час І.Луценко заслужив визнання одного з лідерів національного руху не лише в українців, а

й у царської влади. Про це свідчило донесення начальника тимчасового жандармського управління тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини від 17 січня 1915 р., в котрому він зазначав, що «у русі галицьких мазепинців взяли жваву участь і російські мазепинці». Серед останніх він назвав одесита І.Луценка<sup>42</sup>. Це твердження не було позбавлено рації. Іван Митрофанович був членом НТШ, підтримував ідею заснування українського університету у Львові, зрештою, в липні 1914 р. взяв участь у роботі з'їзду слов'янських учительських товариств у цьому місті.

У 1917 р. для політично активних громадян настали зручні часи для самореалізації, оскільки падіння ненависної для багатьох імперії Романових асоціювалося з приходом нових, світлих часів, коли всі будуть жити в умовах загальної рівності. Такий значною мірою романтизм був притаманний також лідерам українського політикуму, у тому числі на півдні країни. Отримавши звістку про події в Петрограді, одеський український Керівничий комітет, створений у ті дні С.Шелухиним, В.Чехівським й І.Луценком, які стали очільниками даної організації, в своєму зверненні до населення закликав усіх громадян підтримати Тимчасовий уряд і запевнив, що «новий лад несе всім народам і нашій Україні волю й свободу, касуючи всяке поневолення»<sup>43</sup>. Разом із тим ейфорія швидко змінилася на рутинну копітку щоденну роботу, до котрої приступили незабаром місцеві керівники. І якщо більшість із них зосередилася на створенні громадсько-політичних структур, то І.Луценко пішов іншим шляхом – формування військового товариства, яке мало об'єднати українців-офіцерів та солдатів колишньої царської армії – для закладання основ майбутнього українського війська.

Однією з перших таких організацій став Український військовий клуб ім. гетьмана П.Полуботка, створений 29 березня 1917 р. у Києві на нараді солдатів й офіцерів київського гарнізону з ініціативи М.Міхновського. Він планував займатися пропагандистською роботою в армії. Українські військові організації виникають і на півдні. Якщо у цьому районі вітчизняний національний рух спочатку ще не мав масового характеру, то поява 17 квітня Одеської української військової ради (ОУВР) мала виняткове значення. Її було створено на зібранні делегатів від усіх армійських частин, представники котрих були зацікавлені в організації українського війська<sup>44</sup>. Збори проходили в Одесі у приміщенні вищого початкового училища по вул. Старопортофранківській, 16. Незабаром, 26 квітня, відбулися установчі збори військової організації регіону, де було затверджено її статут, проведено вибори керівного складу й ухвалено назву – Одеський український військовий кіш, районом діяльності якого визначили однопойменний відповідний округ, Чорноморський флот та Румунський фронт. Центральним керівним органом залишалася Військова рада. Головою її було обрано І.Луценка<sup>45</sup>, що стало відображенням авторитету останнього у відповідних колах і тієї титанічної праці, котру він докладав для налагодження справи.

На той час лідер Військової ради був відомим не лише в Одесі. Він став членом першого складу Центральної Ради, який мав правочинність з 7 березня по 7 квітня 1917 р. Обрали його на Всеукраїнському національному конгресі й до другого складу українського передпарламенту, затвердили мандатною комісією шостих загальних зборів УЦР від 8 серпня також до третього складу. І.Луценко став членом Малої Ради – тимчасового виконавчого органу ЦР<sup>46</sup>. На засіданнях Центральної та Малої Ради військовий лікар виступав із самостійницьких позицій, у дискусіях захищаючи насамперед українські національні інтереси, за поглиблення процесу державотворення, більш принципове ставлення до мови, розбудови власного війська, проведення зовнішньої політики. Іван Митрофанович входив до фракції самостійників. Як член української делегації І.Луценко взяв участь у роботі З'їзду поневолених народів Росії у Києві, а також в уста-

новчому з'їзді Української партії соціалістів-самостійників 17–21 грудня 1917 р., на котрому його обрали членом її ЦК<sup>47</sup>.

Джерела фіксують, що на початку революції І.Луценко продовжував зберігати тісні контакти з Українською радикально-демократичною партією і навіть на Всеукраїнському з'їзді УРДП навесні 1917 р. ввійшов до складу ради останньої. Але ця співпраця тривала недовго найімовірніше через поміркованість її програми, що базувалася на автономістсько-федералістичному принципі<sup>48</sup>.

Його ім'я фігурувало поряд із найвідомішими активістами українізації армії. Через це 5 травня 1917 р. на першому Всеукраїнському військовому з'їзді, коли було створено Український генеральний військовий комітет, до його першого складу ввійшов від Одеської військової ради й І.Луценко<sup>49</sup>, котрий репрезентував її також на двох наступних відповідних з'їздах.

ОУВР, в якій великий вплив завдяки зусиллям І.Луценка мали прихильники самостійницьких ідей, наприкінці травня розпочала поширювати в армії заклики до солдат-українців залишатися в Одесі та не йти на фронт. Цим було започатковано українізацію російської армії у межах однойменного військового округу і Румунського фронту. Для цього при виконавчому комітеті ОУВР формувалася навіть мобілізаційна комісія<sup>50</sup>. Метою такого заходу було створення національних військових підрозділів, спочатку невеликих – на рівні рот та батальонів. Така тактика одразу привела до неминучого конфлікту з російським командуванням і доволі тривалими переговорами з ним. І.Луценко, котрий виступив головним генератором таких дій та переговорником від імені українських військових, майже одразу висунув важливі політичні вимоги – негайного визнання прав України на автономію і власну армію<sup>51</sup>. Але оскільки дані гасла призначалися місцевому істеблшменту, то й зрозуміло, що вони мали найімовірніше агітаційно-програмний, а не практичний характер.

У подальшому голова Військової ради послідовно дотримувався даної позиції, мотивуючи це непевністю, що Установчі збори задовольнять усі вимоги українського народу, а це у свою чергу може привести до неминучої боротьби Центральної Ради з російською владою. Тому міркування І.Луценка вибудовувалися в наступну смислову конструкцію – Тимчасовий уряд дає принципову згоду на визнання за Україною права на територіальну автономію, залишаючи Установчим зборам остаточне вирішення цього питання. Окрім цієї головної вимоги, російська влада повинна дати згоду на створення українського національного війська за територіальною ознакою.

На місцевому рівні Військова рада добилася статусу окремої фракції у виконавчому комітеті Ради солдатських депутатів<sup>52</sup>. А її керівник поряд із прапорщиком Шевченком став членом останнього<sup>53</sup>. Характерно, що на тому етапі в риторичі І.Луценка зникли самостійницькі гасла, а почали превалювати автономістські. На нашу думку, це пояснюється не ідеологічними ваганнями, а тактичними міркуваннями. Адже українське суспільство, не кажучи вже про російське, було не готове повною мірою сприймати дані ідеї. Те, що Іван Митрофанович залишався переконаним прихильником повної самостійності України, засвідчують події наступних місяців.

Не залишався осторонь колишній просвітянин і тієї роботи, яка була пов'язана зі становленням цивільних представницьких органів Центральної Ради у краї. Тим більше, що на початку літа 1917 р. процес згуртування політично активних українських сил Херсонщини набув нового імпульсу після проголошення І Універсалу. Коли 28 червня за постановою Центральної Ради в Одесі розпочав свою роботу Український херсонський губернський національний з'їзд, І.Луценко посів почесне місце у його президії. В своєму виступі він запевнив присутніх (близько 200 делегатів), що українське військо повністю підтримує цивільну владу й загалом національний рух<sup>54</sup>. Відстоювала ОУВР і необхідність українізації

інших структур – таких, як Земсоюз та Союз міст. 5 серпня 1917 р. від імені Ради І.Луценко підписав доповідну записку Генеральному секретарству військових справ про бажаність реалізувати вказаний задум<sup>55</sup>.

Потрапив до президії голова Військової ради й на наступному подібному форумі, що проходив у жовтні 1917 р. Йому навіть було доручено відкрити з'їзд. Робота делегатів відбувалася на фоні різкого загострення ситуації по всій колишній Російській імперії в зв'язку із захопленням влади більшовиками. Позиції присутніх щодо поточної ситуації та ролі у ній України виявилися неоднотайними. Більшість підтримала В.Чехівського, котрий, солідаризуючись з керівниками Центральної Ради, закликав дотримуватися визначених заздалегідь принципів. Отже, слід було боротися не за самостійність, а за самовизначення України. Тільки невелика група делегатів на чолі з І.Луценком закликала до радикальніших кроків, тобто проголошення повністю незалежної Української держави<sup>56</sup>. В своїй доповіді він, окрім пояснення ситуації з націоналізацією військових частин і тезою щодо необхідності створення своєї армії, пропонував усім українцям записуватися до вільного козацтва та заснувати Січ<sup>57</sup>.

Водночас голова Військової ради наполегливо реалізовував на практиці плани по створенню національних армійських підрозділів. Ще навесні – на початку літа І.Луценко поставив перед командувачем Одеського військового округу генерал-лейтенантом Н.Марксом питання про українізацію трьох або щонайменше двох запасних полків, на що той не пішов. Генерал погодився створити у кожному полку український батальон або інший підрозділ, що тепер уже не влаштовувало ОУВР. Її голова не приховував, що за таких обставин вона буде діяти самостійно й рішуче для того, щоб, окрім усього іншого, продемонструвати це поміркованим українцям та інертній інколи масі<sup>58</sup>. Протистояння з керівництвом військового округу, зрештою, закінчилося міні-перемогою І.Луценка, в результаті чого ще більше зріс його авторитет не тільки серед військових, а й цивільної людності. До нього за порадами починають звертатися навіть окремі представники російських організацій, а для українців і національних меншин голова ОУВР перетворився в безсумнівного морального авторитета<sup>59</sup>.

За допомогою даної структури у цілому ряді міст Одеського округу почали формуватися гайдамацькі частини: в Сімферополі – 1 курінь (із двох батальйонів), Феодосії – 1 батальон (із 8 рот), у Ново-Георгіївському – 1 кінний полк, в Єлисаветграді – запорозький курінь. Планувалося сформувати ще декілька полків у різних містах, а також курені в Херсоні, Бирзулі, Катеринославі – у кожному по одному. Усього передбачалося створити 9 регулярних куренів та 1 запасний<sup>60</sup>. Зрозуміло, що найбільша увага при цьому приділялася Одесі, де було найбільше гайдамаків. В умовах поширення антисемітської агітації й можливої хвилі погромів, котра нависла над містом, голова Військової ради на засіданні вищих органів влади заявив, що підлегла йому організація здійснює серйозні заходи, щоб запобігти спалаху насильства<sup>61</sup>, прагнучи перебрати на себе, таким чином, і поліцейські функції, що не завжди знаходило розуміння у середовищі конкуруючих політиків, які, побоюючись зростаючої присутності українських військ, робили все можливе, щоб дискредитувати їх в очах громадськості.

Уже на початку жовтня, під час засідання Ради робітничих депутатів, відбулося зіткнення між загонами Червоної гвардії й частиною гайдамаків<sup>62</sup>. Воно стало своєю чергою приводом для антиукраїнської пропаганди з боку як лівих, так і правих. Причому, якщо останні звинувачували ОУВР у співробітництві з більшовиками, то ліві – в тому, що вона зрадила принципи революції та демократії і прагнула захоплення влади<sup>63</sup>. Відбувався тиск на Військову раду й з боку військового (Тимчасового уряду – *Т.В., О.М.*) комісара Одеси М.Харита, котрий вважав, що є підстави думати про бажання українських організацій ство-

рити державне об'єднання – Одеську область, яка не входить до Російської федерації. І.Луценко не сприймав ці закиди, вважаючи їх абсурдними, аргументуючи тим, що присутнє лише бажання утворити за участі всіх демократичних сил та з дозволу Тимчасового уряду верховний крайовий орган<sup>64</sup>. Загалом закид М.Харита є не дуже зрозумілим. Адже відомо, що І.Луценко був прихильником від'єднання від Росії всієї України, а не окремої області, тому напевно і вважав подібні звинувачення абсурдними. На жаль, за відомими авторам джерелами простежити вказану колізію неможливо.

Значну увагу приділяв І.Луценко й українізації флоту. Однією з найперших спільних акцій Чорноморського українського комітету і Військової ради стало підняття національного прапора на один день на кораблях севастопольського рейду та інших портів, у тому числі в Одесі, на знак привітання Центральної Ради. З цієї причини ОУВР видала наказ, згідно з котрим 18 жовтня, о 8-й ранку судна Чорноморської флотилії, які стояли на одеському рейді, підняли український прапор, а всі національні військові частини гарнізону міста прибули на парад. Кожна з них прийшла зі зброєю, оркестром та прапором. Командувати парадом мав член військового Генерального комітету, підполковник В.Поплавко, а приймати його – президія одеської Військової ради на чолі з І.Луценком і представники флоту<sup>65</sup>.

Але повернемося до впливу більшовицького перевороту на ситуацію у регіоні. Після повідомлення про події в Росії ОУВР інформувала заклади Одеси, що Центральною Радою створено Тимчасовий комітет охорони революції, який поширює свої повноваження на всі українські губернії, у тому числі й на Херсонську. Тому всі органи цивільної та військової влади повинні підкорятися розпорядженням тільки цього комітету. Для контролю над ситуацією Військова рада в усіх урядових установах міста поставила відповідні патрулі<sup>66</sup>.

Однодумці І.Луценка мали перевагу у щойно створеному Українському окружному революційному комітеті, котрий існував як місцевий філіал Тимчасового комітету охорони революції. Він мав об'єднати всі політичні сили краю для утримання ситуації під контролем Центральної Ради і недопущення анархії. Така необхідність пояснювалася загостренням боротьби за владу в Одесі й формальною непідпорядкованістю Півдня українській владі. За таких умов, безумовно, зросли повноваження голови Військової ради. Лідери місцевого українства, переважно соціал-демократи, вважали, що врегулювати ситуацію найкращим чином можна виключно шляхом порозуміння з усіма соціалістичними партіями або їхніми симпатиками за участі міського самоврядування. Таким чином, радикалів, на кшталт І.Луценка, необхідно було нейтралізувати, себто усунути від вирішення ключових питань. Слід відзначити, що голова ОУВР, розуміючи всю складність ситуації, нерідко був змушений наголошувати на тому, що його політико-державний ідеал – федерація, не піддаючи при цьому сумнівам приналежність південних губерній Україні<sup>67</sup>. Зрештою, висловлювання І.Луценка не всім видавалися щирими. Отже, тактичні кроки останнього не змінили до нього ставлення з боку опонентів.

Для вирішення проблеми у Київ відправилася делегація одеського осередку УСДРП прохати Генеральний Секретаріат вжити зі своєї сторони заходів для порозуміння з Одеським міським революційним комітетом, що формувався переважно російськими та єврейськими партіями, усунути від виконання своїх обов'язків І.Луценка і В.Поплавка, реорганізувати гайдамацький курінь в Одесі й висунути на ці посади своїх людей. Уряд вирішив надіслати до причорноморського міста свого емісара Д.Антоновича, члена Генерального Секретаріату О.Золотарьова та призначити В.Чехівського політичним комісаром уряду в Одесі<sup>68</sup>. Невдовзі відбулася реорганізація виконавчого комітету Військової ради. 15 листопада Івана Митрофановича обрали почесним головою останнього, а фак-

тичне керівництво ним було покладено на «головуючу комісію» у складі Шевченка, Іванівського і Вербицького<sup>69</sup>. В самій Раді намітилася тенденція до створення соціалістичного комітету, що свідчило про посилення впливу УСДРП. Таким чином, найактивнішого поборника самостійницьких ідей в Одесі було фактично позбавлено владних повноважень. А його вплив на розвиток подій у регіоні з того часу суттєво зменшився. Хоча інколи, особливо в часи чергового загострення протистояння, І.Луценко висловлювався з тих чи інших питань, як це було, наприклад, на засіданні Військової ради 29 листопада 1917 р. Він засудив дії більшовиків, котрі організовували військову експедицію на Дон, але й не підтримав і генерала Каледіна, вважаючи, що українська сторона повинна дотримуватися нейтралітету<sup>70</sup>.

Із другої половини листопада 1917 р. І.Луценко вирішив зосередити більшу увагу розгортанню козачого руху. Тим більше, що 3–6 жовтня на Всеукраїнському з'їзді вільного козацтва його обрали членом Генеральної козацької ради зі званням «генерал-хорунжий»<sup>71</sup>. При Військовій раді засновується секція вільного козацтва, найпершим завданням якої було зібрати відомості про всі січові організації Одеського військового округу. Сам І.Луценко очолив останню. Невдовзі при ній відкрилися інструкторські курси<sup>72</sup>. А ще за декілька днів секція вільного козацтва виступила з відозвою до козачих громад й організацій округу, у котрій зазначила, що, згідно з наказом Генеральної козацької ради від 26 листопада 1917 р., на Лівобережній, Правобережній та Степовій Україні вона має називатися організаційним відділом Генеральної козацької ради по формуванню українського Вільного козацького запорозького війська. А для виборів полкової старшини Запорозького коша було призначено з'їзди: на Херсонщині – 7 січня 1918 р., на Катеринославщині й Таврії – 16 січня 1918 р.<sup>73</sup>

Проте з кожним наступним місяцем ім'я І.Луценка все менше і менше фігурує в повідомленнях. У 1918 р., до моменту переходу влади в руки П.Скоропадського, вдалося відшукати небагато згадок про відомого колись посадовця. В той час він частіше мешкав у Києві, але й з Одесою зв'язків не поривав. Не з'ясованим поки є, як Іван Митрофанович ставився в той період до Центральної Ради, але прихильником демократичних ідей залишався, незважаючи на звивисті стежки своєї політичної біографії. Відомо, що колишній одесит фігурував у числі можливих кандидатів на роль гетьмана України, котрих розглядала німецька військова контррозвідка. Вона характеризувала його так: лікар Луценко – сильний оратор, уміє повести за собою маси, поміркований соціаліст, щирий українець, прекрасний організатор<sup>74</sup>. Вочевидь шансів зайняти посаду в нього було обмаль. До того ж сам Іван Митрофанович вважав себе неготовим для такого відповідального кроку<sup>75</sup>.

На початку травня, коли у Воронцовському палаці в Одесі проходили збори української громади краю, І.Луценко виступив із великою доповіддю, у котрій гостро критикував гетьмана за обмеження демократичних прав<sup>76</sup>. Щоправда, незабаром колишній військовий лікар став прихильніше ставитися до влади останнього, очевидно через асоціативні уособлення гетьманату з козацьким минулим України. Зі своїм соратником М.Міхновським Іван Митрофанович старався знайти можливості для співпраці з П.Скоропадським. Зрештою, з цього нічого не вийшло, і він повернувся до лікарської практики в Одесі, відійшовши на якийсь час від політики. При цьому І.Луценко не переставав уважно стежити за розвитком подій. Нерідко вступав у полеміку з критиками гетьмана, як, наприклад, професорами М.Слабченком, М.Гордієвським, доктором В.Піснячевським. Інколи Іван Митрофанович визнавав їхні аргументи, що для України кращий варіант був би на кшталт конституційної монархії<sup>77</sup>, а не тої моделі, що запропонував П.Скоропадський, у руках котрого зосереджувалася вся повнота влади.

У таких своєрідних умовах вагань, дискусій, сумнівів Іван Митрофанович перебував майже весь 1918 р. Бурхлива натура його не могла витерпіти тривалого перебування поза великою політикою. Тому у другій половині року він кидає медицину, вдається до організації українських груп в Одесі та Херсонській губернії для опору зростаючому впливу чорносотенців, яких розплодилося багато в Українській Державі, куди стікалися з усієї колишньої імперії промонархічні елементи, втікаючи від більшовиків під опіку царського генерала П.Скоропадського. Восени І.Луценко взяв активну участь у підготовці антигетьманського повстання, про що, зі слів В.Кедровського, говорив завжди з сумом: «Мені, гетьманцеві, доводилося брати участь в поваленні гетьмана Скоропадського, щоб рятувати не так уже ідеї гетьманату, як ідею української державності»<sup>78</sup>.

Останні місяці життя І.Луценко провів у запеклій боротьбі з російськими більшовицькими військами, котрі наступали на Київ із кінця 1918 р. У віці 54 роки він верхи на коні на чолі загону гайдамаків, переважно одеситів, воював на Чернігівщині, Київщині й Волині. В той час Іван Митрофанович мріяв про закінчення війни і збереження незалежності України, сподівався невдовзі повернутися до рідної домівки, щоб вирощувати овочі. Але не судилося. Під час одного із запеклих боїв у 1919 р. поблизу залізничної станції Антоніни на Волині його було вбито. За одними даними, він потрапив у полон до більшовиків та був розстріляний, за іншими, – загинув у бою. Дехто стверджував, що його, тяжко пораненого, більшовики знайшли біля залізниці й порубали шаблями на шматки<sup>79</sup>.

Отже, І.Луценко належав до провідних представників українського національного руху кінця XIX – початку XX ст. В його світогляді поєднувалися загальнолюдський гуманізм і український націоналізм, що було властиво для більшості вітчизняних політичних діячів того часу. Своєрідність І.Луценка полягала у тому, що він досить швидко зробив вибір на користь останнього. Щоправда, його не сприйняла більшість української інтелігенції, що була пройнята ідеями драгоманівського автономізму. Власне, в цьому й полягала трагедія українців, наслідки котрої відчуваються і досі. Біографія Івана Митрофановича підтверджує тезу про те, що український національний рух розгортався не лише у напрямку з Києва до периферії, а й навпаки. Діяльність І. Луценка та його однодумців з одеської громади свідчить про значне місце південного регіону в формуванні основ української модерної державності. Саме південноукраїнські діячі одними з перших запропонували і відстоювали ідею української незалежності. У контексті актуальної нині проблеми вибору історичних символів та героїв для новітньої України (особливо для її сходу й півдня) слід зауважити, що постать І.Луценка має великий націєтворчий потенціал. Образ фахового лікаря, ентузіаста та новатора науки, просвітянина, одесита, але разом із тим і палкого українського патріота здатний викликати позитивне сприйняття серед більшості населення, навіть у такому проблемному для сучасного українського націєтворення регіоні, як Одещина й загалом Південь України.

<sup>1</sup> Енциклопедія українознавства / Репринтне відтворення видання 1955–1984 років. – Л., 1996. – Т. 6. – С. 2370; *Луценко І.* // Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст. – К., 1993. – С. 313; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. – К., 1998. – С. 119; *Зленко Г.* Повернення І. Луценка // Думська площа. – 2005. – 7 жовтня; *Болдирев О.В.* Одеська громада. Історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. XIX – початку XX ст. – Одеса, 1994. – С. 135–136; *Мисечко А.І.* Український рух в Одесі наприкінці XIX – початку XX ст. – Одеса, 2006. – С. 21, 24.

<sup>2</sup> *Іванив А.П.* Іван Митрофанович Луценко в истории отечественной гомеопатии // Український гомеопатичний щорічник. – Т. VI. – 2003. – С. 48–54; *Васильев К.К.* Іван Митрофанович Луценко // Там само. – С. 42–52.

- <sup>3</sup> Іванів А.П. Указ. соч. – С. 48.
- <sup>4</sup> Российский государственный военно-исторический архив. – Ф. 316. – Оп. 65. – Д. 185. – Л. 1–2.
- <sup>5</sup> Луценко І. Психічна енергія й проблема читання думок. – Одеса, 1908. – С. 11.
- <sup>6</sup> Чикаленко Є. Спогади (1861 – 1907). – К., 2003. – С. 162.
- <sup>7</sup> У одесских гомеопатов (беседа с доктором Луценко) // Южная мысль. – 1911. – 28 сентября.
- <sup>8</sup> Іванів А.П. Указ. соч. – С. 49–50.
- <sup>9</sup> Луценко І.М. Новейший взгляд на хирургические повязки // Врач-гомеопат. – 1895. – № 7. – С. 299–303; Луценко І.М. Йодистый калий при актиномикозе // Врач-гомеопат. – 1895. – № 7. – С. 303–305; Луценко І.М. Почему у нас так мало врачей-гомеопатов // Врач-гомеопат. – 1896. – № 6. – С. 250–261.
- <sup>10</sup> Луценко І. Роля високої температури в хворобах і чи треба її понижати? // Літературно-науковий вістник. – 1903. – Т. 22. – Ч. II. – С. 10–18.
- <sup>11</sup> Вегетарианское общество // Одесские новости. – 1914. – 1 апреля.
- <sup>12</sup> Чикаленко Є. Вказ. праця. – С. 162–163.
- <sup>13</sup> Кедровський В. Обрисы минувшего. – Нью-Йорк, 1966. – С. 49–51.
- <sup>14</sup> Верстюк В., Осташко Т. Вказ. праця. – С. 119.
- <sup>15</sup> Чикаленко Є. Вказ. праця. – С. 223.
- <sup>16</sup> Верстюк В., Осташко Т. Вказ. праця. – С. 119.
- <sup>17</sup> Одесские новости. – 1906. – 23 августа.
- <sup>18</sup> Письмо И. Луценко // Одесские новости. – 1905. – 23 ноября.
- <sup>19</sup> Кедровський В. Вказ. праця. – С. 47.
- <sup>20</sup> Одчот українського товариства «Просвіта» в Одесі за 1906. – Одеса, 1907. – С. 13.
- <sup>21</sup> Одесские новости. – 1906. – 2 июля.
- <sup>22</sup> Одчот товариства «Просвіта» в Одесі за 1907. – Одеса, 1908. – С. 4, 13–14; Звіт українського товариства «Просвіта» в Одесі за 1908. – Одеса, 1909. – С. 4, 13–15.
- <sup>23</sup> Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 276. – Арк. 106.
- <sup>24</sup> Луценко І. Психічна енергія і проблема читання думок. – 32 с.
- <sup>25</sup> Там само. – С. 29 – 32.
- <sup>26</sup> Одесские новости. – 1916. – 17 сентября.
- <sup>27</sup> Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете. – Т. 12. – 1905. – Протоколы. – С. 23–24, 42.
- <sup>28</sup> Отчёт правления Одесского Славянского благотворительного общества им. Кирилла и Мефодия за 1907 год. – Одесса, 1910. – С. 8.
- <sup>29</sup> Отчёт правления Одесского Славянского благотворительного общества им. Кирилла и Мефодия за 1911 год. – Одесса, 1913. – С. 17.
- <sup>30</sup> ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 274. – Арк. 69.
- <sup>31</sup> Луценко І. Наша просвіта // Отечественные записки. – 1907. – № 2. – С. 47 – 52.
- <sup>32</sup> ДАОО. – Ф. 634. – Оп. 1. – Спр. 510.
- <sup>33</sup> Звіт Одеського українського клубу за 1910. – Одеса, 1911. – С. 3, 5.
- <sup>34</sup> Одесские новости. – 1906. – 15 января.
- <sup>35</sup> Письмо И. Луценко // Одесские новости. – 1906. – 22 января.
- <sup>36</sup> Чикаленко Є. Щоденник. – Т. 1. – К., 2004. – С. 39–40, 71.
- <sup>37</sup> Відділ рукописів Одеської державної наукової бібліотеки ім. М.Горького. – Ф. 28. – Спр. 5. – Арк. 66–67.
- <sup>38</sup> Звіт Одеського українського клубу за 1911. – Одеса, 1912. – С. 3, 9.
- <sup>39</sup> Кедровський В. Вказ. праця. – С. 48.
- <sup>40</sup> «Мазепинство» (беседа) // Южная мысль. – 1911. – 17 декабря.
- <sup>41</sup> Кедровський В. Вказ. праця. – С. 52.
- <sup>42</sup> Єфремов С. До історії «Галицької Руїни» 1914–1915 років (в жандармському овітленні) // Україна. – 1924. – № 4. – С. 134.
- <sup>43</sup> Див.: Чумак В.М., Платонов С.Г. Формування органів влади і український національний рух на Півдні України після Лютневої революції (березень – червень 1917р.) // Південь України і складання української державності: історія і сучасність. тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції 26–27 травня 1994 року. – Ч.І. – Одеса, 1994. – С. 57.

- <sup>44</sup> Мірчук П. Українська державність 1917–1920. – Філадельфія, 1967. – С. 81.
- <sup>45</sup> Дорошенко Д.І. Історія України, 1917–1923 рр. В 2-х томах. – Б. м.: Б. р. – Т. 1. – С. 63.
- <sup>46</sup> Верстюк В., Осташко Т. Вказ. праця. – С. 207, 208–227.
- <sup>47</sup> Там само. – С. 119.
- <sup>48</sup> Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року. Документи і матеріали. – К., 2003. – С. 175.
- <sup>49</sup> Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та інші. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). – 4-е вид., змін. і доп. – Л., 1992. – С. 366.
- <sup>50</sup> Український національно-визвольний рух. – С. 355–356.
- <sup>51</sup> Див.: Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918: Репринтне видання. – Л., 1994. – С. 124.
- <sup>52</sup> Одесские новости. – 1917. – 6 июня.
- <sup>53</sup> Там же.
- <sup>54</sup> Там же. – 29 июня.
- <sup>55</sup> Український національно-визвольний рух. – С. 611–613.
- <sup>56</sup> Одесские новости. – 1917. – 26 октября.
- <sup>57</sup> Там же.
- <sup>58</sup> Кедровський В. Вказ. праця. – С. 53.
- <sup>59</sup> Там само.
- <sup>60</sup> Одесские новости. – 1917. – 18 октября.
- <sup>61</sup> Там же. – 11 октября.
- <sup>62</sup> Одесса. Очерк истории города-героя. – Одесса, 1957. – С. 134.
- <sup>63</sup> ДАОО. – Ф.-Р. 3829. – Оп. 1. – Спр. 177. – Арк. 47.
- <sup>64</sup> Одесские новости. – 1917. – 24 октября.
- <sup>65</sup> Там же. – 17 октября; Український національно-визвольний рух. – С. 863.
- <sup>66</sup> Одесский листок. – 1917. – 28 октября.
- <sup>67</sup> Там же. – 31 октября.
- <sup>68</sup> Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. – К., 1996. – С. 402.
- <sup>69</sup> Одесский листок. – 1917. – 18 ноября; Рідний курінь. – 1917. – 19 листопада.
- <sup>70</sup> Одесский листок. – 1917. – 30 ноября.
- <sup>71</sup> Український національно-визвольний рух. – С. 968.
- <sup>72</sup> Одесский листок. – 1917. – 19 ноября.
- <sup>73</sup> Рідний курінь. – 1917. – 17 грудня.
- <sup>74</sup> Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999. – С. 515–516.
- <sup>75</sup> Кедровський В. Вказ. праця. – С. 55.
- <sup>76</sup> Одесский листок. – 1918. – 8 мая.
- <sup>77</sup> Кедровський В. Вказ. праця. – С. 55.
- <sup>78</sup> Там само. – С. 56.
- <sup>79</sup> Верстюк В., Осташко Т. Вказ. праця. – С. 119; Кедровський В. Вказ. праця. – С. 57.

*In this article the biography and sights at a politics of one of representatives of the Ukrainian national movement of the end XIX – beginnings XX of a century of Ivan Mytrofanovych Lutsenko (1863–1919) are researched. The archival and published sources are used many. Stages of his biography, unknown publications, relations with colleagues and another are considered.*